Michał Głuszkowski

*Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Toruń*

PRZEŁĄCZANIE KODÓW CZY KOD MIESZANY? AKTUALNY STAN BILINGWIZMU STAROBRZĘDOWCÓW W REGIONIE SUWALSKO-AUGUSTOWSKIM

Porównanie opisów sytuacji językowej starobrzędowców mieszkających w Polsce, które pochodzą sprzed kilkudziesięciu lat [m.in. Grek-Pabisowa 1968; Maryniakowa 1976], a nawet z lat 90. XX w. [Zielińska 1993; 1996], z wynikami najnowszych badań [Głuszkowski 2011; Paśko-Konecniak 2011], pozwala na stwierdzenie poważnych przemian w bilingwizmie wspomnianej grupy. Zmiany związane są przede wszystkim z wypieraniem rosyjskiej gwary z kolejnych sfer życia, w których wcześniej była podstawowym kodem, a także ze spadkiem kompetencji w zakresie tradycyjnego dialektu w przypadku młodszego pokolenia. Społeczność starowierców na Suwalszczyźnie wciąż może być określana jako dwujęzyczna, choć należy pamiętać o jej zróżnicowaniu pokoleniowym i terytorialnym. Około 70% przedstawicieli wspólnoty liczącej ok. 900–1000 osób¹ zamieszkuje w trzech punktach skupienia: Suwałkach, Augustowie oraz w Gabowych Grądach (i Borze) koło Augustowa. We wsi Wodziłki, będącej do niedawna jednym z najważniejszych ośrodków polskiego starobrzędowstwa, mieszka obecnie zaledwie kilkunastu starowierców, wobec czego jedynym względnie dużym homogenicznym skupiskiem przedstawicieli tej wspólnoty są sąsiadujące ze sobą wsie Gabowe Grądy i Bór. Osoby dwujęzyczne występują w każdym pokoleniu, zarówno na wsi, jak i w mieście, choć wiek informatora i jego miejsce zamieszkania są ważnymi czynnikami determinującymi sytuację językową badanej przez nas grupy. Na podstawie badań dialektologicznych i socjolingwistycznych prowadzonych w Instytucie Filologii Słowiańskiej UMK w latach 1999–2011 możemy stwierdzić, że liczba osób dwujęzycznych oraz sprawność w zakresie posługiwania się rosyjską gwarą jest

¹ Liczebność starobrzędowców została określona na podstawie informacji podawanych przez przedstawicieli wspólnoty, skonfrontowanych z oficjalnymi danymi statystycznymi GUS w Białymstoku [zob. Głuszkowski 2011: 24–26].

największa w pokoleniu osób urodzonych przed 1945 r., a najmniejsza wśród dzieci i młodzieży [Głuszkowski 2011: 244–250]. Bilingwizm spotyka się przede wszystkim na wsi, ponieważ staroobrzędowcy mieszkający w miastach w polskim otoczeniu mają mniej okazji do kontaktów ze swoimi współwyznawcami².

W wyniku kontaktu języka polskiego z rosyjskim dialektem w mowie staroobrzędowców na Suwalszczyźnie w obydwu tych systemach dokonują się zmiany. Zdecydowanie bardziej podatna na obce wpływy jest tradycyjna gwara starowierców, która nie ma ustalonej normy pisemnej i od wielu lat znajduje się w sytuacji wyspowej. Deficyt zasobów leksykalnych, spowodowany oderwaniem od rosyjskiego obszaru językowego, jest przyczyną licznych zapożyczeń z polszczyzny. Wpływy polskie widoczne są na każdym poziomie systemu gwarowego, przede wszystkim jednak w fonetyce i w postaci licznych kalk słowotwórczych, składniowych i frazeologicznych [zob. m.in. Paśko 2007; Paśko-Konecniak 2011]. Polszczyzna, jako język zestandaryzowany, dominujący w całym kraju, obecny w mediach i nauczany w szkole, jest znacznie mniej podatna na wpływ rosyjskiego dialektu, ale analizy materiału zgromadzonego w trakcie ponad 300 godzin nagrań wypowiedzi staroobrzędowców w obydwu językach pozwalają na wskazanie pewnych zmian także w języku polskim [zob. m.in. Paśko 2009: 136–138; Paśko 2010: 148–153]. Materiał ten umożliwia również stwierdzenie innego zjawiska, charakterystycznego dla bilingwizmu starowierców w regionie suwalsko-augustowskim: wiele wypowiedzi zawiera elementy zarówno rosyjskie, jak i polskie. Taka sytuacja w tekstach poświęconych kontaktowi języków najczęściej nazywana jest przełączaniem kodów. Jedną z pierwszych szerzej znanych definicji tego zjawiska autorstwa Einara Haugena z 1957 r. była mało precyzyjna, ponieważ mianem przełączania kodów (*code-switching*) pozwalała określać wszelkie przejawy interferencji [Haugen 1972: 72]. Późniejsze próby zawężenia wspomnianego terminu, podjęte przez Della Hymesa i Johna Gumperza, uwzględniały okoliczności miejsca i czasu, cechy charakterystycznych uczestników sytuacji komunikacyjnej, temat interakcji, a także celowe kontrastowanie lub podkreślanie znaczenia wypowiedzi w L_1 za pomocą elementów kodu L_2 [Fishman 1972: 6–7]. W miarę rozwoju badań empirycznych doskonalono także metodologię tych analiz. Szczególnie duży postęp dokonał się za sprawą Petera Auera, który w latach 80. XX w. poddał krytyce dominujący wówczas w światowej lingwistyce model konwersacyjnego i metaforycznego przełączania kodów Gumperza i zaproponował własną koncepcję uwzględniającą semantykę i sytuację dyskursu [Auer 1984: 87–90, 105]. Kolejnym kamieniem milowym były prace Carol Myers-Scotton i jej teoria języka-matrycy (*matrix language*), zgodnie z którą dwujęzyczna wypowiedź na poziomie powierzchniowym może zawierać elementy dwóch lub większej liczby systemów, ale tylko jeden z języków uczestniczących w kontakcie jest matrycą i tworzy morfosyntaktyczny szkielet wypowiedzi [zob. m.in. Myers-Scotton 2006: 241]. Swoistej

² W praktyce starowiercy z Augustowa i Suwałk mówią gwarą podczas spotkań wokół molenn w Gabowych Grądach i Suwałkach przy okazji nabożeństw. W miastach gwara coraz rzadziej jest językiem komunikacji wewnątrzrodzinnej, zwłaszcza u osób, które mają dzieci w wieku szkolnym.

syntezy na bazie kilkunastu równolegle funkcjonujących teorii dokonał Pieter Muysken [2000: 28]. Już tytuł jego pracy *Bilingual speech. A typology of code-mixing* zapowiadał specyficzne rozumienie badanego przez nas zjawiska. Muysken na początku swoich rozważań zaproponował rozgraniczenie przełączania (*switching*) i mieszania (*mixing*) kodów, rezerwując pierwszy z tych terminów dla zmian języka wypowiedzi pomiędzy zdaniami, a drugi – wewnątrz zdań [Muysken 2000: 1]. Następnie wyróżnił trzy podstawowe typy mieszania kodów: a) wtrącający (*insertional*) – element kodu L_2 , składający się z jednego lub większej liczby wyrazów, jest włączany w ramy utworzone przez bazowy język danej wypowiedzi (L_1), co występuje np. w sytuacji nieadaptowanych zapożyczeń: *ja n'avet³ nie p'omnu*; b) alternacyjny (*alternational*) – polegający na zmianie zarówno leksyki, jak i gramatyki, pociągający także za sobą faktyczne przejście z systemu L_1 na L_2 , np. *pr'isł'a d'evocka i zapłukała / a Červ'ony Kapt'urek se zaplytał / dlač'ego ma t'ak'e v'elk'e z'ęby*; c) kongruentną leksykalizację (*congruent lexicalization*) – w wypowiedzi występuje fragment, który może być klasyfikowany jako element systemu L_1 i L_2 , np. *b'lyto dorob'one t'ak'e 'uxo / daž'elana⁴* [por. Muysken 2000: 1–5].

Dotychczasowe analizy wykazały, że wszystkie wyróżnione przez Muyskena typy mieszania kodów występują w mowie starowierców z Suwalszczyzny, a sama teoria holenderskiego lingwisty, dzięki uwzględnieniu – częstych w kontakcie języków pokrewnych – przypadków współdzielenia niektórych elementów, wydaje się pozwalać na całościowe opisanie tego aspektu dwujęzyczności badanej przez nas wspólnoty [Głuszkowski 2010]. W kilkusetgodzinnym korpusie nagrań gwary i polszczyzny polskich starowierców na bazie metodologii Muyskena bez trudu możemy wskazać wiele przykładów poszczególnych typów mieszania kodów. Próby bardziej szczegółowej i wyczerpującej analizy pokazują jednak, że mimo wszystkich swoich zalet oraz wszechstronności typologia ta wymaga pewnego uzupełnienia, szczególnie w przypadku alternacji. Okazuje się, że bardzo często do zmiany języka dochodzi wewnątrz zdania złożonego pomiędzy zdaniami składowymi, np. *iśl'a / zerv'ała kf'at'uškuf i napatk'ała v'olka*; *jak 'Isusa Xrist'a rasp'ali / vs'o pav'ała / to zn'ačy płak'ało / sm'utno se зроб'ilo / nie*; *my t'olka stf'erz'amy fakt / my nie asuž'ajem*, lub pomiędzy frazami wewnątrz zdania składowego i prostego, np. *žyv'om v P'olše / j'ešća Palak'i j'ešća / j'ešća obyvatel p'olsk'i*; *on b'užet pomocn'ik'em mur'aža / bo nie v'em jak to po roš'yjsku pov'ežeć*; *čelav'ek tr'oščy se tr'oxu sam ab s'eb'a*; *na stanov'isku konservat'ora d'etuju*; *bo spuž'elna m'eškaŋ'ova to j'ešća žand'ovaja*. Podobne sytuacje w ujęciu Muyskena byłyby mimo wszystko traktowane jako mieszanie kodów, choć w istocie dokonuje się tam wyraźna zmiana leksyki i gramatyki, będąca przełączeniem z L_1 na L_2 i w odwrotnym kierunku. Próba rozwiązania tego problemu pojawiła się u Auera, który nieco

³ W przykładach bez podkreślenia występują wypowiedzi gwarowe (wraz z adaptowanymi zapożyczeniami), podkreśleniem wyróżniono elementy, które można zakwalifikować jako jednoznacznie polskie, natomiast drukiem pogrubionym – słowa mogące należeć do obydwu systemów.

⁴ Przykłady poszczególnych typów przełączania kodów pochodzą z badań autora niniejszego artykułu, ale zostały wybrane na podstawie kryteriów podanych w pracy Muyskena.

szerzej definiuje zjawisko przełączania kodów, zaliczając do niego międzyzdaniowe zmiany języka, a także te przypadki zmian wewnątrz zdań, które zachodzą na styku fraz i zdań składowych [Auer 1999: 309, 311]. Należy jednak pamiętać, że rozróżnienie przełączania i mieszania kodów odnosi się do zjawisk prototypowych, pomiędzy którymi znajduje się cały łańcuch sytuacji pośrednich, zwłaszcza że stosowany przez Auera podział jest uzależniony od kontekstu sytuacyjnego i wymaga połączenia dwóch kryteriów – gramatycznego i socjolingwistycznego [Auer 1998: 3].

Przyjmując powyższe założenia teoretyczne, możemy spróbować odnieść zmiany języka w trakcie wypowiedzi do sytuacji kontaktu językowego. Przełączanie kodów, które uczestnicy dwujęzycznej konwersacji zauważają i uświadamiają sobie (także wtedy, kiedy nie jest celowe), stanowi pierwszy etap przeobrażeń bilingwizmu opartego na wyraźnie zróżnicowanych systemach L_1 i L_2 . W następnym stadium przełączanie kodów ustępuje miejsca ich nieuświadomionemu⁵ mieszaniu, które w efekcie prowadzi do amalgamacji i powstania nowego mieszanego kodu⁶ [Auer 1999: 309].

Aby rozstrzygnąć, czy w dwujęzyczności polskich starowierców mamy do czynienia z mieszaniem kodów, czy może wykształcił się już kod mieszany, należałoby zastanowić się nad ich sytuacją językową. Zmiana kodu wypowiedzi następuje zarówno w wypowiedziach polskich, jak i rosyjskich, ale na pewno nie można postawić znaku równości pomiędzy tymi zjawiskami. Jeśli nasi informatorzy przechodzili z polskiego na rosyjski, to zmiana języka następowała przede wszystkim na styku zdań lub fraz, czyli zachodziło przełączanie, a nie mieszanie kodów, np.:

to nam'uv'a / poj'adq / tr'oxę k'up'a / to tr'oxę pokr'ęci śę / pośm'eje / pox'ożi / śę pokr'ęci i zż'uca z'araz / c'ała ś'afa v'iśi // p'ęknie m'ajq l'uże / jak m'oje żeci / γ'ospożi / γ'ospożi / kak ja błagadr'u γ'ospada / što γasp'oż tak nagraż'il m'eń'a sva'im ščedr'otam.

Na podstawie dotychczasowych obserwacji, wypowiedzi informatorów i osób spoza wspólnoty możemy stwierdzić, że do przełączania kodów w polskich wypowiedziach staroobrzędowców dochodzi jedynie w warunkach dwujęzycznej konwersacji⁷.

⁵ O ile w sytuacji przełączania kodów nadawca i odbiorca dostrzegają zarówno zjawisko, jak i sam moment zmiany języka konwersacji: „the juxtaposition of two codes (languages) is perceived and interpreted as a locally meaningful event by participants”, to w wypadku mieszania można mówić jedynie o świadomości jednoczesnego posługiwania się dwoma językami, ale bez przyporządkowania poszczególnych fragmentów wypowiedzi do L_1 lub L_2 : „the use of two languages is meaningful (to participants) not in a local but only in a more global sense” [Auer 1999: 309].

⁶ W terminologii Auera występuje określenie *fused lect*, które nie ma jednoznacznego polskiego odpowiednika, w związku z czym potrzebne byłoby tłumaczenie opisowe (wariant językowy powstały w wyniku amalgamacji dwóch systemów) lub niepełne (np. język łączony). W niniejszym tekście stosowany będzie termin „kod mieszany”, który wynika bezpośrednio z definicji *fused lect*, określanego jako „ustabilizowany wariant mieszany” [Auer 1999: 309].

⁷ Niektórzy przedstawiciele starszego pokolenia używają gwary w kontaktach z zaprzyjaźnionymi nie-starobrzędowcami, np. sąsiadami, jeśli rozmowa odbywa się w domowych warunkach bez udziału postronnych osób spoza wspólnoty [Głuszkowski 2011: 89].

Posługując się językiem polskim w szkole, na ulicy, w pracy lub urzędzie, starowiercy unikają rosyjskiego dialektu i tylko w wyjątkowych przypadkach zdarzają się im gwarowe wtrącenia [por. Глушковски 2006: 255]. Dlatego też, nawet jeśli wewnątrz wspólnoty nasi informatorzy przełączają kod z polskiego na rosyjski, zachowania te nie stanowią wystarczającej podstawy do powstania kodu mieszanego na bazie polszczyzny, czego dowodem jest zachowanie relatywnie czystej struktury języka polskiego w komunikacji z osobami jednojęzycznymi.

Polszczyzna staroobrzędowców jest systemem kompletnym – funkcjonuje zarówno na poziomie kodu ograniczonego, jak i rozwiniętego (według typologii Basile’a Bernsteina – [zob. m.in. Bernstein 1990: 270–307]). Posługują się nią wszyscy członkowie wspólnoty i ma ona zastosowanie we wszystkich sferach życia, oprócz liturgii i modlitwy, dla których zarezerwowany jest język cerkiewnosłowiański. Dominacja rosyjskiej gwary w kontaktach sąsiedzkich w starowierskich wsiach nie wynika z niemożności prowadzenia konwersacji w języku polskim, ale z charakteru dyglosji w badanej wspólnocie [por. Głuszkowski 2011: 89–94].

Sytuacja rosyjskiego dialektu wygląda całkiem odmiennie. Jak można zauważyć w przykładach przytoczonych w niniejszym tekście, w wypowiedziach gwarowych występują zarówno przypadki przełączania, jak i mieszania kodów, co w świetle teorii Auera stanowi potencjał do powstania kodu mieszanego. Choć niektórzy informatorzy posługują się rosyjską gwarą na poziomie kodu rozwiniętego, jej domeną jest przede wszystkim kod ograniczony [Głuszkowski 2011: 272 i in.]. Występują także ograniczenia funkcjonalne – „po swojemu” staroobrzędowcy mówią w różnych okolicznościach, ale o znacznym udziale ich tradycyjnego dialektu w dwujęzycznym dyskursie możemy mówić tylko w sferze rodzinnej i sąsiedzkiej oraz w życiu religijnym w homogenicznym środowisku wiejskim [Głuszkowski 2011: 89–90]. Wypieranie gwary z kolejnych sfer przez język polski jest spowodowane m.in. jej zasobami leksykalnymi. W warunkach wyspowych, w oderwaniu od rosyjskiego kontynentu językowego jedynym źródłem pozyskania słownictwa związanego z najnowszymi realiami, edukacją, nauką i techniką jest język polski [Grek-Pabisowa 1999]. Próba wypowiedzi na te tematy w rosyjskiej gwarze prowadzi do zapożyczeń z polszczyzny lub zmiany języka wypowiedzi. Braki słownikowe i niższa kompetencja w zakresie staroobrzędowego dialektu są częstą przyczyną przełączania i mieszania kodów w wypowiedziach gwarowych. Dlatego jeśli w dwujęzyczności badanej przez nas wspólnoty miałyby się wykształcić kod mieszany, powstałby on na bazie rosyjskiej gwary czy też – ujmując rzecz inaczej – rosyjska gwara stałaby się kodem mieszanym.

Określenie strukturalnej podstawy, która miałaby dać początek nowemu mieszanemu systemowi, z pewnością przybliży nas do odpowiedzi na postawione w tytule pytanie, ale jeszcze nią nie jest. Niewiadomą pozostaje wciąż udział kodu mieszanego w wypowiedziach gwarowych. Niestety, stwierdzenie proporcji rdzennych i mieszanych elementów w rosyjskim dialekcie staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego za pomocą analizy ilościowej nie jest możliwe przede wszystkim z dwóch względów. Po pierwsze, zarejestrowany materiał stanowią głównie rozmowy informatorów z badaczami. Chociaż

realizując nagrania, staraliśmy się w jak najmniejszej mierze ingerować w wypowiedzi starowierców, a kilkanaście procent zapisów odbyło się praktycznie bez udziału badacza⁸, materiał językowy gromadzony w ten sposób ma swoją specyfikę i w mniejszym lub większym stopniu różni się od codziennych zachowań językowych w badanej wspólnocie. Po drugie, z obserwacji, a także z wywiadów z informatorami wynika, że w życiu codziennym długie, kilkudziesięcio- czy nawet kilkunastominutowe wypowiedzi w rosyjskiej gwarze należą do rzadkości. Dlatego też podczas nagrań, wypowiadając się na tematy niezwiązane ze sferami życia obsługiwanych przez gwarę, starowiercy uciekają się do zapożyczeń z polszczyzny, a także zmieniają i mieszają kod. Wiele pożyczek i wstawek z języka polskiego pojawia się jednorazowo, na potrzeby danej wypowiedzi, co jest też przyczyną dużej wariancji w sposobach adaptacji [zob. m.in. Głuszkowski 2011: 253–254; Paśko-Konecniak 2011: 97–99]. W związku z powyższym w naszych rozważaniach na temat tworzenia się kodu mieszanego w zachowaniach językowych staroobrzędowców jesteśmy skazani przede wszystkim na analizy jakościowe. W jakościowych badaniach dwujęzyczności dużą rolę odgrywa świadomość językowa członków danej wspólnoty. Staroobrzędowcy traktują zapożyczenia adaptowane z polszczyzny jako gwarowe, o czym oprócz ich wypowiedzi świadczy też aktywność frazeologiczna adaptowanych pożyczek [Głuszkowski 2010: 82–83]. Co ważne, o ile większość naszych informatorów zdaje sobie sprawę z przełączania kodów, to przypadki mieszania kodów najczęściej pozostają niezauważone, co potwierdza założenia teoretyczne Auera.

W kontakcie języków pośrednich często zdarzają się sytuacje, w których jednoznaczne określenie przynależności danego elementu do jednego z dwóch kodów nie jest możliwe. Na ten fakt zwracali uwagę Gerd Hentschel i Sviatlana Tesch w badaniach trasianki, kodu powstałego na bazie białoruskiego i rosyjskiego, a więc języków o wiele bliżej spokrewnionych niż polski i rosyjski. Za André Martinetem wyróżnili oni dwa poziomy artykulacji. Pierwszy dotyczy planu treści (*signifié*) – leksyki i struktur składniowych oraz tych elementów planu wyrażania, które decydują o ich morfonologicznej postaci w umyśle. Drugi poziom odnosi się do planu wyrażania (*signifiant*) i można go określić jako fonetyczno-fonologiczny. W bliskich strukturalnie językach możemy wskazać trzy możliwe relacje między słowami znajdujących się w kontakcie języków: a) identyczność zarówno na poziomie głębokim-morfonologicznym, jak i fonetyczno-fonologicznym, np. pol. *m'ama* i *m'ama*⁹ w gwarze staroobrzędowców; b) identyczność tylko na poziomie głębokim, podczas gdy forma fonetyczno-fonologiczna jest różna, np. *n'oga* i *nag'a*, *stuł* i *stoł*, a także c) różnice na obydwu poziomach, np. *l'ize* i *iż'ot* [Теш, Хенчель 2009: 210]. **Propozycja Hentschela i Tesch jest szczególnie przydatna w analizie kongruentnej leksykalizacji, kiedy dochodzi do sytuacji opisanej w podpunkcie a) lub b):**

⁸ Są to nagrania kilkudziesięciominutowych monologów i konwersacji z udziałem kilkorga osób, podczas których badacz ograniczał się do roli milczącego obserwatora.

⁹ Przykłady zostały wybrane z polszczyzny i gwary staroobrzędowców. Hentschel i Tesch opisują analogiczne sytuacje w języku rosyjskim i białoruskim.

'ile 'ońi p'otem m'el'i ze mną t'ego / l'eżę ja / już m'nie pšyv'el' i na s'alę s tej porod'ufk'i / 'ale j'ešče / to žeń / už'e žeń / ž'elajetsa m'ne c'omna // i toż tak'aja l'eżała k'ola m'eń'a znak'omaja / i ja praš'u v nej vad'y i an'a m'ne padav'ała.

W przytoczonej wypowiedzi możemy wskazać zarówno słowoformy identyczne na obydwu poziomach: *ja, m'ne, na, to*¹⁰, *żeń, l'eżała, i*, a także tylko na poziomie głębokim-morfonologicznym: *'ońi, p'otem, j'ešče, praš'u, vad'y, padav'ała*. Jednak z wyjątkiem fragmentu *to žeń* wszystkie te słowa występują w częściach wypowiedzi wyraźnie należących do polskiego lub rosyjskiego kodu gwarowego i trudno byłoby je traktować jako kongruentnie leksykalizowane. Ułożone pomiędzy dwoma różnojęzycznymi fragmentami tekstu słowa *to žeń* pełnią w tym przypadku funkcję punktu zwrotnego, w którym następuje zmiana z języka polskiego na rosyjską gwarę¹¹. Podobnie mogą oddziaływać także słowa zbieżne jedynie na poziomie głębokim-morfonologicznym, np.:

d'obre v'in'o p'ośl'e pav'inna tak'im śl'ozem abček'ać / nie;

pult'ora r'oku mam zal'ic'one / a pult'ora r'oku j'ešče nie skońc'ylem / 'ale to fš'ytko pšes sf'oją głu'p'otę // bo pš'ečeš ž'eby'm x'ożił / to by'm sk'ońc'zył na p'evno / nie // bo nie m'uśił atx'ożić / nie // 'ale jak v'yšlo / tak v'yšlo / bo za p'użno już.

W pierwszej z powyższych wypowiedzi słowo *v'in'o*, różniące się w polszczyźnie i dialekcie starowierców jedynie miejscem akcentu, jest przykładem mieszania kodu w ramach jednej frazy (NP_{pol.-ros.} → Adj_{pol.} 'd'obre' + N_{ros.} 'v'in'o'), a jednocześnie stanowi punkt alternacji kodu. Niemniej jednak, w odróżnieniu od jednostek identycznych na obydwu poziomach artykulacji, w tym przypadku na podstawie postaci fonetycznej można przyporządkować kongruentnie leksykalizowaną słowoformę do jednego z systemów – rosyjskiej gwary. Druga wypowiedź również zawiera część wspólną, na którą składają się zarówno elementy identyczne na obydwu poziomach artykulacji (*bo*¹² oraz *nie*), jak i słowa w wymowie typowej dla dialektu staroobrzędowców: *m'uśił*¹³ i *atx'ożić*. W tej sytuacji nie doszło do trwałej zmiany kodu na rosyjski,

¹⁰ Analizie nie podlega kontakt języka polskiego z językiem ogólnorosyjskim, ale z gwarą staroobrzędowców. Należy mieć ten fakt na uwadze w poszukiwaniach ewentualnej identyczności morfonologicznej oraz fonetycznej i jako punkt wyjścia przyjąć system fonetyczny staroobrzędowego dialektu. Ponieważ w gwarze badanej przez nas grupy (o) nie ma wymowy labializowanej, a spółgłoski palatalizowane zostały w przeważającej części idiolektów zastąpione przez palatalne, np. *d' → ž*, słowa *to* i *żeń* mogą zostać potraktowane jako w pełni identyczne w tradycyjnym dialekcie i polszczyźnie starowierców.

¹¹ O takiej funkcji elementów kongruentnie leksykalizowanych pisał Muysken, opierając się na przykładach m.in. z kontaktu języka fryzyjskiego i holenderskiego [Muysken 2000: 5–6].

¹² Spójnik *bo* jest traktowany jako element kodu gwarowego. Ze względu na jego formę trudno mówić o sposobie adaptacji tego zapożyczenia, ale został on zintegrowany przez system dialektały, w którym nie ma innego, rosyjskiego spójnika w zdaniach podrzędnych przyczynowych.

¹³ Dorota Paśko-Konecniak umieszcza wyraz *m'uśić* wśród adaptowanych zapożyczeń z języka polskiego, przy czym jest to leksem notowany w gwarze staroobrzędowców już w połowie XX w., a jego korzenie w gwarach rosyjskich sięgają nawet XIII–XV w. [Paśko-Konecniak 2011: 153].

a sam fragment ze względu na większą liczbę kongruentnie leksykalizowanych słów, do których można również zaliczyć *tak* i *v'yšlo* z polskiej części wypowiedzi, jest bliższy pojęciu kodu mieszanego. W gwarze starowierców występuje wiele zapożyczeń w formie identycznej z polską lub w kilku wariantach, z których jeden jest zbieżny z polskim oryginałem, m.in. *'albo*, *'ale/'al'i*, *čy*, *č'asem/č'asym*. W wypowiedziach z tymi słowoformami, np. *č'asem pól čas'a*, *č'asem čas*; *č'asem n'ada dad'ać želat'ynu / č'asem ně*, zwłaszcza pojawiającymi się w sąsiedztwie innych zapożyczeń, trudno jest wyraźnie wskazać miejsce zmiany kodu, a powstała struktura w coraz większym stopniu przypomina słowiańsko-słowiańskie systemy mieszane – trasiankę i surżyk.

Z pewnością w badanej przez nas społeczności istnieje możliwość wykrywania się nowej mieszanej normy, ale sytuacja poszczególnych pokoleń jest zróżnicowana. Przypadki mieszania kodów zdarzają się w języku zarówno starszych, jak i młodszych starowierców, ale w najstarszym pokoleniu dochodzi do tego rzadko. Jeśli następuje u nich zmiana języka, są to w zdecydowanej większości przypadki przełączania kodu – w sytuacji cytowania. W nagraniach materiału pochodzącego od osób urodzonych do 1945 r.¹⁴, dla których gwara była pierwszym językiem, możemy znaleźć wiele kilkudziesięciominutowych wypowiedzi z zaledwie kilkunastoma przypadkami mieszania kodów. Teksty mówione, podobne do cytowanego poniżej, gdzie oprócz leksyki gwarowej trafiają się nieliczne asymilowane zapożyczenia z polszczyzny, nie należą do rzadkości:

f p'ol'e? ja šeč'as t'olka s'ēju roš / s'ēju pšeń'ičku / no i pšeńž'yta / j'arava ně s'ēju pa 'etamu p'ovadu / što jačm'eń / jes't' i žim'oj jačm'eń / afs'a nět ž'imněva / pa 'etamu p'ovadu / što žeml'a l'okkaja / vym'erz'ajet / a roš rašč'ot na p'esku i astaln'yje / nu pšeń'ica t'ože an'a tr'ebyvajet z'eml'i i t'učšej / 'al'i j'ešća tak'ije kus'očk'i / gd'e t'učšaja žeml'a / no i pa s'ēju tam / kvint'al' / c'entnar / i małač'u d'oma / tak što dla k'uryf'xfat'ajet.

Na drugim biegunie znajduje się pokolenie osób urodzonych po roku 1990. Najmłodsi staroobrzędowcy w dzieciństwie jednocześnie przyswajali tradycyjny dialekt i język polski, ale ich rodzice zdecydowanie większą wagę przywiązywali do polszczyzny jako języka dominującego, którego dobra znajomość jest niezbędna w momencie rozpoczęcia nauki szkolnej. W przypadku dzieci i młodzieży dłuższe wypowiedzi w rosyjskiej gwarze należą do rzadkości. W krótkich, jedno- lub kilkuwyrazowych replikach dochodzi zarówno do mieszania, jak i przełączania kodów. Konieczność wypowiedzenia kilku zdań „po swojemu” prowadzi do przejścia na język polski, np.:

vołk skaz'ał / kto tam / ana' skaz'ała / Červ'onij Kapt'urek / a vołk skaz'ał / štob an'a vaš'l'a // an'a vaš'l'a i zapyt'ałaš / čev'o ty m'aješ tak'ije bałš'yje głaž'a // a vołk gavar'it / št'oby čeb'a t'učše v'iž'eć // a Červ'onij Kapt'urek sę zap'lytał / dlač'ego ma

¹⁴ Podział na pokolenia: a) najstarsze – ur. do 1945 r., b) średnie – ur. w latach 1946–1971, c) młodsze-średnie – ur. w latach 1972–1989, d) dzieci i młodzież szkolna – ur. w 1990 r. i później, jest uzależniony od struktury wiekowej badanej społeczności i okresu prowadzenia badań [Głuszkowski 2011: 72–74].

t'ak'e v'elk'e z'ęby // a v'ilk odpov'eżał / ž'ęby č'eb'e l'ep'ej zjeść / i zjat // a p'otem
uś'yśał leś'n'ičy kš'yk'i / i pr'ib'ek / i v'olka // str'el'it' jev'o // rass'ył br'uxa i v'yt'anul
Červon'ego Kapt'urka i b'apku.

Przytoczony przykład pochodzi z „Bajki o Czerwonym Kapturku”, którą opowiadali przedstawiciele młodszego pokolenia starowierców, kiedy proszono ich o dłuższe wypowiedzi w rosyjskiej gwarze. Na podstawie wypowiedzi informatorów i obserwacji dokonanych przez badaczy z IFS UMK podczas kilkunastu ekspedycji do starowierskich miejscowości na Suwalszczyźnie możemy stwierdzić, że najmłodsi staroobrzędowcy w codziennych zachowaniach językowych posługują się tradycyjnym dialektem na poziomie kodu ograniczonego, a często wręcz minimum komunikatywnego. W ich sytuacji kolejnym etapem w ewolucji bilingwizmu, po przełączeniu i mieszaniu kodu, nie jest krystalizacja nowej mieszanej struktury, ale zmiana języka na polski.

Pomiędzy pokoleniem najmłodszym i najstarszym znajdują się dwie grupy: średnia generacja oraz grupa dwudziesto- i trzydziestolatków. Zachowania językowe i stan gwary przedstawicieli średniego pokolenia mieszkających w środowisku wiejskim wśród innych staroobrzędowców przybliżają ich do najstarszej grupy. Z kolei w miastach starowiercy w średnim wieku często porzucili gwarę na rzecz języka polskiego albo wyparł ją z ich idiolektów język ogólnorosyjski, którego uczyli się w szkole i używają w życiu zawodowym [Głuszkowski 2011: 203–205]. W kontekście powstawania kodu mieszanego najbardziej interesująco przedstawiają się zachowania językowe osób urodzonych w latach 1972–1989, wychowujących się w homogenicznej społeczności wiejskiej, która przez co najmniej kilkanaście lat była ich podstawowym środowiskiem. Oczywiście, w tej grupie pokoleniowej również widoczne są zróżnicowania, choćby związane z małomównością i ubóstwem strukturalnym wypowiedzi gwarowych u młodych mężczyzn wobec względnie rozbudowanych tekstów ich rówieśnic [Głuszkowski 2011: 122–124]. Jednak nawet w krótkich replikach widoczne są przypadki mieszania kodów:

pšet k'ol'ncem um'ovy / to r'uku vsaž'ilem v p'it'u.

W powyższym tekście po przełączeniu kodu na styku zdań składowych następuje kolejna zmiana języka, tym razem wewnątrz frazy czasownikowej: r'uku vsaž'ilem v p'it'u, co stanowi przykład wtrącającego mieszania kodu. Aktualny stan gwary w szerszym planie możemy zaobserwować na przykładzie następującej wypowiedzi dwudziestokilkuletniej informatorki:

no / kak čelav'ek pamr'ot / to p'ośle pr'iv'ožitsa jev'o v mal'ennu / jež'el'i očyv'iśće
był v'ež'acy / xaž'it' na 'ispav'ež / no to pr'iv'ožitsa jev'o 'albo v mal'ennu / za'ležyt / gže
śem'j'a x'očet / 'albo dam'oj / na tr'i d'ni pšet pogž'ebem / 'albo v mal'ennu / na dva pšet
/ čy tam na žen pšet // no i v 'etam č'aše / kak on sta'it 'albo v mal'ennaj / 'albo v x'aty
/ śem'j'a vyb'ir'ajet sab'e as'oby / tr'i / čy tam čet'yr'i / kat'oryje m'olutsa / čyt'ajut s
kniğ na s'čot 'etyx umarl'akaf // a p'ośle narm'alna / jež'el'i on l'eżał d'oma / to n'esut
jev'o z d'omu / śemj'a n'eś'ot / čy tam znak'omyje / s tym / že jež'el'i pam'or xlop / to

ń'esut xł'opy / a jeź'el'i pam'orla b'aba / to už'e ń'esut b'aby / bo už'e xł'opy ńe m'ogut // i toż / jeź'el'i / na pś'yklat / ń'esut xł'opy / to m'uśut m'ec brad'u i 'usy / bo in'aće toż ńe m'ogut n'eść // tak s'amo / kak kr'est sp'er'ed'i ń'esut / to už'e m'uśit być / na pś'yklat / ktoś st'aršyj / štob už tak'oj vprav'onyj był // i toż m'uśit m'ec / pś'ede fś'ystk'im m'uśit m'ec brad'u / bo b'ez brad'y / to k'ońec.

W powyższym tekście kilkakrotnie dochodzi do zmiany języka na styku zdań lub fraz, a zatem zgodnie z teorią Auera są to przypadki przełączania kodu, np. na początku fragmentu *jeź'el'i oćyv'isće był v'eź'acy* następuje przełączenie z rosyjskiego dialektu na polszczyznę, a następnie ponowna zmiana na gwarę. W ten sam sposób należy również określić status polskojęzycznych wtrąceń: *na pś'yklat, m'ec, pś'ede fś'ystk'im, to k'ońec*. Wpływ polszczyzny na gwarę widoczny jest m.in. w postaci zapożyczeń adaptowanych – *zał'eżył, as'oba, umarł'ak, jeź'el'i, xłop, vprav'onyj*. Spośród wielu kalk różnych typów występujących w staroobrzędowym dialekcie w analizowanym fragmencie pojawiła się tylko jedna kalka semantyczna – słowo *čas* 'godzina' poszerzyło znaczenie pod wpływem identycznego¹⁵ pod względem wymowy polskiego rzeczownika *czas*.

W przytoczonym fragmencie możemy wskazać stosunkowo liczne przypadki mieszania obydwu kodów. Do pierwszej sytuacji tego typu dochodzi we frazie *na tr'i dńi pšet pogź'ebem*, gdzie pomiędzy częścią rosyjską i polską występuje element kongruentnie leksykalizowany *dńi*. W dalszej części tekstu następuje przełączenie kodu na rosyjski¹⁶. Z kolei we fragmencie *to už'e m'uśit być / na pś'yklat / ktoś st'aršyj* mamy do czynienia z alternacyjnym mieszaniem kodów – zmiana języka w ramach grupy nominalnej *ktoś st'aršyj* prowadzi do trwałej zmiany kodu na rosyjską gwarę.

Interesująco przedstawia się sytuacja słów *czy tam*, które pochodzą z języka polskiego, ale zostały zaadaptowane przez gwarę i dlatego należy je dopisać do listy elementów wspólnych. W polskich frazach wypowiedzi takie elementy mogą być traktowane jako polskie, natomiast w gwarowych – jako rosyjskie, np. we frazach: *tr'i / czy tam čet'yr'i* oraz *śemj'a n'eś'ot / czy tam znak'omyje*. A we fragmencie: *'albo v mal'ennu / na dva pšet / czy tam na żeń pšet*, słowa *czy tam* występują w sąsiedztwie innych kongruentnie leksykalizowanych elementów (*na dva, na żeń*). Jedynie słowo *pšet* można jednoznacznie sklasyfikować jako polskie, co w wypowiedzi zawierającej elementy obydwu kodów, w której dochodzi do częstych zmian języka, nie wydaje się wystarczającym powodem do określenia tego fragmentu jako polskiego.

Nie ulega wątpliwości, że choć w analizowanym tekście występują elementy dwóch kodów, podstawowym językiem całości jest dialekt staroobrzędowców. Informatorka starała się utrzymywać wypowiedź w tym kodzie, a zmiany języka na polski ani razu nie doprowadziły do trwałej alternacji. Duże znaczenie miał w tym przypadku

¹⁵ W gwarze staroobrzędowców /č/ wymawiane jest twardo, podobnie jak w języku polskim.

¹⁶ Spójnik *albo* został zintegrowany przez gwarę i należy go traktować jako element kodu gwarowego, choć na stykach fragmentów polskich i rosyjskich jest on kongruentnie leksykalizowany.

temat opowieści, dotyczący pochówku, a więc związany z obrzędowością starowierców. W układzie dyglosyjnym jest to domena tradycyjnie obsługiwana przez rosyjski dialekt [Głuszkowski 2011: 89–90], w związku z tym najbardziej odporna na wpływy języka polskiego. W wypowiedziach przedstawicieli średniego i młodszego pokolenia na tematy odnoszące się do pracy w mieście, ekonomii albo edukacji pojawiają się polskie wstawki (wtrącające mieszanie kodu w typologii Muyskena) i dochodzi do trwałych zmian języka na polski. Analizowany przez nas tekst został wybrany celowo, jako przykład mieszania kodów w wypowiedzi możliwie najbardziej zbliżonej do codziennych zachowań językowych staroobrzędowców w regionie suwalsko-augustowskim.

Chociaż w gwarowych wypowiedziach staroobrzędowców znajdziemy wiele przykładów przełączania i mieszania kodów, nie można na razie mówić o kodzie mieszanym powstałym na bazie rosyjskiego dialektu. Niektóre teksty mówione polskich starowierców, na przykład przedstawiony bliżej fragment na temat obrzędów pogrzebowych, noszą znamiona kodu mieszanego, ale określenie tym mianem całego systemu byłoby nadużyciem. Trudno przypuszczać, by taka struktura powstała w przyszłości, ponieważ najmłodsi nosiciele gwary w coraz większym stopniu ograniczają sfery jej użycia. Spada również ich kompetencja w zakresie języka przodków, zmiana językowa wydaje się więc zdecydowanie bardziej prawdopodobnym scenariuszem od wykrystalizowania się kodu mieszanego.

LITERATURA

- Auer P., 1984, *On the meaning of conversational code-switching*, [w:] Auer P. et al. (red.), *Interpretive sociolinguistics*, Tübingen, s. 87–112.
- Auer P., 1998, *Introduction. Bilingual conversation revisited*, [w:] Auer P. (red.), *Code-switching in conversation. Language, interaction and identity*, London–New York, s. 1–24.
- Auer P., 1999, *From code-switching via language mixing to fused lects: toward a dynamic typology of bilingual speech*, „The International Journal of Bilingualism”, 3, s. 309–332.
- Bernstein B., 1990, *Odtwarzanie kultury*, przekł. Z. Boksański, A. Piotrowski, Warszawa.
- Fishman J., 1972 (1971), *The Sociology of Language*, [w:] Dil A. S. (red.), *Language in Sociocultural Change*, Stanford, s. 1–15.
- Głuszkowski M., 2010, *Typy przełączania kodu w rosyjsko-polskiej dwujęzyczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego*, „Slavia Orientalis”, 1, s. 81–98.
- Głuszkowski M., 2011, *Socjologiczne i psychologiczne uwarunkowania dwujęzyczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego*, Toruń.
- Grek-Pabisowa I., 1968, *Rosyjska gwara starowierców w województwach olsztyńskim i białostockim*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Grek-Pabisowa I., 1999 (1984), *Próba określenia wspólnych cech rozwoju gwar rosyjskich w otoczeniu obcojęzycznym*, [w:] Grek-Pabisowa I., *Staroobrzędowcy. Szkice z historii, języka, obyczajów*, Warszawa, s. 69–79.

- Maryniakowa I., 1976, *Imiesłowy w rosyjskiej gwarze starowierców mieszkających w Polsce*, Wrocław.
- Muysken P., 2000, *Bilingual speech: a typology of code mixing*, Cambridge.
- Myers-Scotton C., 2006, *Multiple Voices: an Introduction to Bilingualism*, Malden.
- Paśko D., 2007, *Słotwórcze kalki językowe w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców w ośrodku augustowskim*, [w:] Maldijewa V., Rudnik-Karwatowa Z. (red.), *Słotwórstwo i tekst*, *Prace Slawistyczne*, 124, Warszawa, s. 171–177.
- Paśko D., 2009, *Wpływ rosyjskiej gwary na system fleksyjny polszczyzny staroobrzędowców w ośrodku augustowskim*, „*LingVaria*”, 2, s. 133–139.
- Paśko D., 2010, *Leksykalne i syntaktyczne elementy rosyjskiej gwary w polszczyźnie staroobrzędowców z Gabowych Grądów i Boru*, „*Acta Baltico-Slavica*”, t. 34, s. 147–155.
- Paśko-Koneczniak D., 2011, *Wpływ polszczyzny na zasób leksykalny rosyjskiej gwary staroobrzędowców na Suwalszczyźnie*, Toruń.
- Zielińska A., 1993, *Świadomość i praktyka językowa staroobrzędowców mieszkających w województwach suwalskim i białostockim*, „*Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*”, t. 31, s. 223–229.
- Zielińska A., 1996, *Wielojęzyczność staroobrzędowców mieszkających w Polsce*, Warszawa.
- Глушковски М., 2006, *Язык молодого поколения старообрядцев деревень Габове Гронды и Бур*, „*Slavia Orientalis*”, 2, s. 239–259.
- Хауген Э., 1972, *Языковой контакт*, [w:] *Новое в лингвистике*, вып. 6 (*Языковые контакты*), Москва, с. 61–80.
- Теш С., Хенчель Г., 2009, *Переключение кодов в трясанке (некоторые количественные наблюдения)*, [w:] Руденко Е. (ред.), *Славянские языки. Аспекты исследования*, Минск, с. 209–215.

CODE-SWITCHING OR A MIXED CODE? THE PRESENT SITUATION OF THE OLD BELIEVERS’ BILINGUALISM IN THE SUWAŁKI-AUGUSTÓW REGION

SUMMARY

Old Believers’ in the Suwałki–Augustów region constitute a bilingual community. They simultaneously use the Polish language and the Russian dialect. We observe numerous cases of code-switching, i.e. intersentential switches and functionally meaningful intrasentential switches between two languages (between clauses or phrases in a clause), as well as code-mixing, i.e. switches inside simpler units. According to Peter Auer, the phenomenon of code-mixing may bring to the origin of a fused lect. The text is an attempt to describe the present situation of the Polish Old Believers’ bilingualism and answer the question if their dialect has already become a mixed code. The analysis is basing on the linguistic and sociolinguistic material gathered during scientific expeditions to the Old Believers’ settlements in North-Eastern Poland in the years 1999–2011.

ПЕРЕКЛЮЧЕНИЕ КОДОВ ИЛИ СМЕШАННЫЙ КОД?
АКТУАЛЬНАЯ СИТУАЦИЯ БИЛИНГВИЗМА СТАРООБРЯДЦЕВ
В СУВАЛЬСКО-АВГУСТОВСКОМ РЕГИОНЕ

РЕЗЮМЕ

Старообрядцы в сувальско-августовском регионе образуют двуязычную общину. Они попеременно пользуются польским языком и русским диалектом. В их речи наблюдаются многочисленные случаи переключения кода, т.е. смены языка высказывания между предложениями, на стыке придаточных предложений и других функционально значимых синтаксических единиц, а также смешение кодов, т.е. смены языка внутри меньших единиц. Согласно положениям П. Ауэра, смешение кодов может привести к образованию смешанного кода (*fused lect*). Данная статья является попыткой определить состояние билингвизма польских старообрядцев, а также дать ответ на вопрос о возможном образовании смешанного кода на основании русского говора. Анализ опирается на языковые и социолингвистические данные, собранные во время научных экспедиций в старообрядческих местностях северо-восточной Польши в 1999–2011 гг.

Słowa kluczowe: staroobrzędowcy, dwujęzyczność, przełączanie kodów, mieszanie kodów, kod mieszany.

Key words: Old Believers, bilingualism, code-switching, code-mixing, mixed code.

Ключевые слова: старообрядцы, двуязычие, переключение кодов, смешение кодов, смешанный код.